

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

**з теми «Радянсько-польська війна 1920-1921 рр.:
український вимір»**

Виконав: студент ІstA1-М18 групи
Спеціальності **032 Історія та археологія**
за освітньою програмою **Історія**
Шолк Олександр Михайлович

Керівник:
Олійник Сергій Васильович,
кандидат історичних наук,
доцент

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1.Історіографія проблеми.....	6
1.2.Джерельна база.....	8
1.3.Методологічні засади дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК У КОНТЕКСТІ ВИРОБЛЕННЯ ПЛАНІВ І СТРАТЕГІЇ ЩОДО РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ.....	14
2.1. Україна в планах польського політикуму.....	14
2.2. Український чинник у виробленні радянської політики щодо Польщі.....	20
2.3. Антанта, Німеччина і українська складова радянсько-польської війни.....	26
2.4. Білогвардійський рух і Україна.....	33
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО.....	40
3.1. Варшавська угода.....	40
3.2. Українсько-польські взаємини на державному рівні.....	43
3.3. Ризький мир – кінець співробітництва та сподівань.....	51
РОЗДІЛ 4. БОЙОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА УЧАСТЬ У ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА.....	60
4.1. Наступ польсько-українського війська навесні 1920 р.....	60
4.2. Від Києва до Вісли: бойові дії червня-серпня 1920 р.....	68
4.3. Контрнаступ українського війська восени 1920 р.....	77
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	90
ДОДАТКИ.....	103

ВСТУП

Актуальність. Історично скалося так, що Україна, в силу політичних обставин, доволі часто була ареною бойових дій, українці постійно воювали в лавах багатьох армій, коли захищаючи власні інтереси, а коли вимушено чужі. У цьому контексті вирізняється доба Української революції 1917-1921 років, в якій український народ змушений був із зброєю в руках виборювати свою державність. Важливу роль у цих процесах відіграють державні мужів, на яких випав обов'язок організації оборони державних надбань та українське військо, саме на яке й покладалася функція захисту української державності.

Відновлення незалежності України в 1991 році дало змогу по-новому, з позиції об'єктивності розкрити цю героїчну, і водночас трагічну сторінку вітчизняної історії. Сучасна історична наука змогла уже ліквідувати чимало існуючих прогалин в подіях Української революції 1917-1921 років, усунути фальсифікації й перекручування. Однак події радянсько-польської війни 1920-1921 років, її український вимір у ґрунтовності досліджень ще поступаються періодам Української Центральної Ради та Української Держави Павла Скоропадського. А тому з'ясування українського виміру радянсько-польської війни 1920-1921 років дозволить створити цілісну картину подій часів Української революції.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлюється ще й необхідністю всебічного аналізу та наукового узагальнення власного українського історичного досвіду, що, безумовно, може пригодитися сучасним державотворцям. Окрім того, звернення до минулого боротьби українського і польського народів проти радянської Росії, має багато спільного з сьогоденням, а тому в сучасних умовах могло б сприяти для кращого розуміння подій, які відбуваються зараз в Україні, значно покращити і зміцнити її позиції у відносинах з Польщею, де ми знаємо існує коло політиків антиукраїнського спрямування.

Об'єктом дослідження є Українська революція 1917-1921 років, а **предметом** – українська складова радянсько-польської війни 1920-1921 років.

Хронологічні межі роботи охоплюють два важливі рубежі:

1) кінець квітня 1920 року, коли армія УНР спільно польським військом розпочали наступ проти Червоної армії; 2) березень 1921 року, який констатував завершення радянсько-польської війни та активну фазу боротьби Другої УНР за збереження української державності. За нижню межу виходить інформація, що стосується передумов військово-політичного об'єднання зусиль УНР та Польщі для боротьби проти спільного ворога – радянської Росії.

Мета роботи полягає у висвітленні місця і ролі України в радянсько-польській війні 1920-1921 років. Відповідно до мети нами поставлено завдання дослідити:

- Стан джерельної бази та ступінь наукової розробки проблеми дослідження;
- Місце українського чинника у виробленні планів та стратегій щодо радянсько-польської війни Польщі, країн Антанти, Німеччини, радянської Росії та білогвардійської Росії.
- Місце і роль Варшавської угоди в налагодженні та реалізації українсько-польського воєнно-політичного співробітництва для боротьби проти радянської Росії
- Сутність українсько-польських відносин на державному рівні у ході війни.
- Обставини припинення українсько-польського співробітництва та його результати
- Перебіг бойових дій на території України
- Участь армії УНР в радянсько-польській війні

Методологічну основу роботи визначають принципи історизму, системності та об'єктивності в підході до вивчення явищ минулого на основі комплексного використання джерел та літератури. При розв'язанні дослідницьких проблем автором були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи аналізу, порівняння, систематизації, а також проблемно-

тематичний, системно-структурний та описовий методи. Використання подібного інструментарію сприяло глибшому розкриттю існуючої наукової проблеми.

Апробація. Основні положення та висновки дипломної роботи пройшли апробацію на попередньому захисті на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка та на звітних наукових конференціях студентів і магістрантів, яка відбулася в 2019 роках, на конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків».

Публікації. З теми наукового дослідження опубліковано статтю «Організація та діяльність спецслужб УНР в умовах польсько-радянської війни», яку подано до збірника наукових праць студентів та магістрантів історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка. Стаття «Подільська преса про події 1920 року» подано до збірника матеріалів конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків».

Наукова новизна полягає у такій постановці проблеми дослідження та комплексному дослідженню української складової радянсько-польської війни 1920-1921 років та впровадженні в науковий обіг архівних матеріалів

Практичне значення наукового дослідження вбачається в можливості використання поданого і систематизованого матеріалу при читанні курсів новітньої історії України, в середній школі (10 клас), лекцій у вузах, виконанні рефератів, підготовці студентів до семінарських занять.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох структурованих розділів, поділених на підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (161 позиція) та додатків.

ВИСНОВКИ

Визвольні змагання 1914-1923 років стали першою спробою у новітній історії утворити незалежну Українську державу. На превеликий жаль, вона виявилась невдалою, наслідком чого стала чергова окупація українських земель її сусідами. Водночас доба УНР є прикладом позитивних і негативних сторін української державотворчості. Зокрема, роль України у період польсько-радянської війни 1920 року.

На кінець 1919-го року, Україна опинилась у безвихідній ситуації: майже уся територія держави перебувала під владою ворожих сил – червоних, білих, поляків. У таких умовах, український політичний провід вирішив шукати компроміс із єдиним можливим союзником, котрий міг надати УНР військову і дипломатичну допомогу – ним була Польська держава.

У самій Польщі ставлення до України було далеко неоднозначним. Загалом, можна виділити два табори, котрі мали суперечності щодо українського питання:

- «пілсудчики» - підтримували план маршала Юзефа Пілсудського щодо можливого розчленування «імперського простору» у Східній Європі, шляхом утворення на схід від польських кордонів союзних (а фактично залежних) щодо Польщі держав. Головним союзником незалежної Речі Посполитої мали виступати Українська Народна Республіка. Ця ідеологія мала назву «прометеїзм» і повинна була слугувати планам геополітичного домінування Польщі у Східній Європі.

- «ендеки» - прихильники Націонал-демократичної партії на чолі із Романом Дмовським. До цього ж табору належали польські націоналісти і «західняки» (жителі Сілезії і Помор'я, котрі залишались під владою Німеччини і виступали за активну «західну» політику Польщі). Ендеки виступали за приєднання до держави тих регіонів, де поляки складали значний відсоток населення, для подальшої колонізації «кресів» і асиміляції місцевого населення.

Р.Дмовський виступав за примирення з Росією і вважав головною загрозою Німеччину. Ендеки також робили ставку на союз із Францією.

Незважаючи на те, що ідея Пілсудського не була популярна у польському суспільстві, все ж таки союз із Україною був підписаний, на досить вигідних для Польщі умовах: С.Петлюра, як глава держави, відмовлявся від претензій на західноукраїнські землі, а також погоджувався надати полякам на Правобережжі автономію. Незважаючи на ці позиції, все ж план Пілсудського залишався для поляків «авантюрою».

Однак Польща була далеко не єдиною державою, з якою Україна налагоджувала союзницькі стосунки. У цей період зовнішня політика УНР була досить активною: у багатьох європейських країнах діяли укр.посольства і консульства. Українські дипломати ставили питання про офіційне визнання державності а також надання фінансової і військової допомоги (при чому останній аспект був набагато важливішим за перший). Незважаючи на активну позицію української дипломатії, без контролю власної території і наявності великого війська, розраховувати на будь-яку допомогу з-боку західних держав було годі. Україна так і не була визнана жодною із європейських держав

Завдяки підписаній Варшавській угоді став можливим спільний польсько-український похід на Київ. Операція була спланована особисто маршалом Пілсудським, котрий застосував тактику маневреної війни: польське військо мало швидким маршем захопити Київ і вийти на Лівобережжя. Основна мета цієї операції – визволити Правобережжя від червоних і дати уряду УНР здійснити мобілізацію і реорганізувати військо, щоби передати йому контроль над територією.

Польсько-український наступ на початковому етапі викликав певний ентузіазм у населення, котре сподівалось на відновлення українського уряду і покращення свого становища. Окрім того, саме через вступ польського війська, розпочались масові повстання у тилу Червоної армії. Але згодом, реквізиції і безчинства польських вояків призвели до негативного сприйняття цього союзу із боку українців.

Тимчасове визволення Правобережжя дозволило уряду УНР відновити процес державотворення: одразу формувалась місцева цивільна і військова адміністрація (хоча у великих містах і на станціях стояли польські залоги). Урядовці розробили план реформування органів влади і армії, які відповідали потребам військового часу і мали в-першу чергу дозволити провести мобілізацію до війська. Діяльність української адміністрації варто оцінити позитивно: у тих обмежених умовах уряд УНР зробив усе можливе для відновлення українського життя (господарського і суспільного), а мобілізація була проведена швидко й ефективно.

Протягом війни, усі її учасники розігрували «українську карту» і кожен намагався отримати з цього максимальну користь. Так, для Польщі було необхідним забезпечити свій східний кордон, а тому варто було створити буфер у вигляді союзних держав (України, Білорусі, країн Балтії).

У той же час, більшовицька Росія планувала розпалити вогнище світової революції, а для цього було необхідно дістатись до країн Центральної Європи і рухатись далі. Головним інструментом у цьому був Комінтерн, штаб-квартира якого знаходилась у Москві. В умовах невдач на фронтах і дипломатичної ізоляції РНК Росії пішов на тактичний відступ: були тимчасово розширенні повноваження УСРР, дозволено діяльність опозиційних партій (УКП, боротьбистів, лівих есдеків і есерів). Більшовики також підтримали ідею українізації. Водночас, вони розігрували карту соборності. Під егідою Комінтерну було утворено Галревком, котрий мав взяти на себе владу у «визволеній від панської Польщі» Галичині, але поразка червоних під Варшавою перекреслила їх плани анексії Західної України.

Уряд Врангеля у Криму також мав свої плани щодо України. Розуміючи утопічність ідеї відновлення імперії у її дореволюційному вигляді, Врангель взяв на озброєння тезу про право націй на самовизначення і обіцяв відкласти питання устрою Росії до скликання Установчих зборів. Щодо українського питання, білі у 1920 році відзначались поступливістю, на відміну від генерала Денікіна. Так, у Криму діяв Український культурний центр, обидва уряди (український і

російський) постійно обмінювались дипломатичними місіями. Найголовнішим було питання про утворення військового союзу, направлено проти більшовиків (спроби приєднати до союзу армію Махна закінчились невдачею). Обидві сторони, врешті-решт, дійшли згоди щодо спільних військових дій, але Військова конвенція була підписана лише у листопаді 1920 року, коли шансів на перемогу не залишилось.

Українське військо, незважаючи на малочисленність і хронічний дефіцит набоїв і припасів, взяло активно участь у війні, як в Україні, так і за її межами (українські відділи базувались також у Польщі і Білорусі). Окрім участі Дієвої армії УНР, важливу роль відіграло українське запілля: відділи що здійснювали Зимовий похід, повстанські загони – усі вони успішно діяли у тилах червоних, руйнуючи плани супротивника. Українці відіграли визначну роль у порятунку Польщі від більшовиків – саме завдяки діям полковника М.Безручка під Замостям, котрий зміг на декілька днів затримати кінноту Будьонного, Пілсудський зміг перекинути резерви на Віслу і відбити наступ Західного фронту М.Тухачевського.

Після успішного контрнаступу союзного війська, українці мали надію закріпитись на Правобережній Україні і дочекатись весни, коли на думку Генштабу, варто було очікувати підйому повстанського руху. Але повною несподіванкою для українського уряду стало підписання Ризького миру. Угода з більшовиками була підписана всупереч думці Ю.Пілсудського, котрий навіть після перемир'я надавав усіляку допомогу українській армії і намагався затримати відступ польських військ із зайнятих позицій. Проте польський маршал програв у політичному суперництві із власним політикумом, котрий хотів найскорішого закінчення війни, навіть шляхом компромісів. Таким чином, Україна залишилась сам на сам із більшовицькою Росією, не маючи шансів на перемогу. Це закінчилось відступом та інтернуванням армії УНР у польських таборах. Так закінчився бойовий шлях українського війська у польсько-радянській війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані джерела

Центральний державний архів вищих органів управління і влади України

Фонд 1075. Військове міністерство Української Народної Республіки

1. Оп.1. Спр. 18.

Фонд. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР, мм. Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський

2. Оп.2. Спр. 95

3. Оп.2. Спр. 110.

4. Оп.2. Спр. 115.

Фонд 1131. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки на Поділлі, м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії

5. Оп.1. Спр.36

Фонд 3172. Штаб діючої армії Української Народної Республіки, з 1920р.

Польща

6. Оп.2. Спр.37.

Фонд. 3238. Штаб 4-ї збірної бригади сірожупників 2-ї Волинської дивізії військ Української Народної Республіки, с. Великі Бірки, табір Каліш (Польща)

7. Оп.2. Спр. 1.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 3237. Ярмолинецька гміна Подільської округи

8. Оп.1. Спр.63.

Опубліковані документи і матеріали

9. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922)

- / Упорядкував Валентин Кавунник. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. 612 с.
10. В. И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). Политиздат 1975. 682 с.
11. Гражданская война в образах визуальной пропаганды: словарь-справочник / Под ред. Е. А. Орех. СПб.: Скифия-принт, 2018. 208 с.
12. Гунчак Т. Україна і Польща в документах. 1918-1922 / Наукове товариство ім. Шевченка. Ч. 1. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. 462 с.
13. Гунчак Т. Україна і Польща в документах. 1918-1922 / Наукове товариство ім. Шевченка. Ч. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. 479 с.
14. Директивы главного командования Красной Армии (1917–1920). Сб. док. / [Сост. Т.Ф. Каряева]. Москва: Воениздат, 1969. 882 с.
15. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 с листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 743 с.
16. Документи трагічної історії України, 1917–1927 / Ред.-упоряд. П.П. Бачинський. Київ: Обл. держ. адміністрація, 1999. 720 с.
17. Документи українського комунізму. Нью-Йорк: «Пролог», 1962. 232 с.
18. Кокурин А.И., Петров Н.В. (сост.) Лубянка: Органы ВЧК - ОГПУ - НКВД - НКГБ - МГБ - МВД - КГБ. 1917-1991. Справочник. Москва: Международный фонд «Демократия», 2003. 768 с.
19. Коминтерн и идея мировой революции. Документы. Москва: Наука, 1998. 949 с.
20. Матяш І., Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. Київ: Вид. дім Києво-Могилянська академія», 2005. 400 с.
21. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. Т.ІІІ. 616 с.

- 22.Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т.IV. 704 с.
- 23.Политбюро ЦК РКЩ(б)-ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 960 с.
- 24.Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920 – 1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. Москва, 2007. 59с/
- 25.Советская деревня глазами ВЧК—ОГОУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918 – 1922 гг. / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 864 с.
- 26.Троцький, Лев Давидович. Український Троцький. Тексти Лева Троцького про Україну: (зб. перекладів статей, виступів, промов та відозв з коментарями) / наук. ред. Д. М. Пілаш; літ. ред. С. П. Денисюк [та ін.]; перекл. з рос. А. А. Іщенко [та ін.]; Соціалістичне об'єднання «Ліва опозиція». Одеса: ВМВ, 2013. 67 с.
- 27.Українська революція: Документи, 1919–1921. Т. 2. / Ред. Т. Гунчак. Нью-Йорк, 1982. 374 с.
- 28.Bitwa wolynsko-Podolska 5 IX – 21 X 1920. Dokumenty operacyjne. Opracował i przygotował do druku zespół pod redakcją Marka Tarczyńskiego. Warszawa: Muzeum Józefa Piłsudskiego, 2014. 1436 s.
- 29.Paliy M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. Edmonton, Toronto, 1995. 212 s.

Спогади і мемуари

- 30.Атаман Искра (Лохвицкий И.А.). То, что было... Берлин, 1922 г.
- 31.Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / вступ. стаття : В.

- С. Сідак (керів. кол. упоряд.) ; упоряд. : Т. В. Вронська, А. В. Кентій, В. С. Лозицький. Київ: Темпора, 2003. 288 с.
- 32.Врангель П. Воспоминания. Москва: Вече, 2012. 480 с.
- 33.Какурин Н., Берендас К. Киевская операция поляков 1920 г. Москва–Ленинград, 1928. 28 с.
- 34.Левицький О. Галицька армія на Великій Україні. Спомини. Відень, 1921. 194 с.
- 35.Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. Відень, 1922. 228 с.
36. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 рр. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
- 37.Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1920. 116 с.
- 38.О.Т. Визвольна боротьба українського народу 1917-1921. 2-е вид. Лондон: Об'єднання бувших вояків України, 1950. 51 с.
- 39.Омелянвич-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.
- 40.Станімір О. Моя участь у Визвольних змаганнях 1917-1920. Торонто, 1966. 192 с.
- 41.Степанов И. С Красной Армией на панскую Польшу: Впечатления и наблюдения. Москва: ГИЗ, 1920. 102 с.
- 42.Тютюнник Ю. О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-20 рр. Львів: Універсум, 2004. 192 с.

Періодична преса

43. Наш шлях. 1920. 1 травня.
44. Наш шлях. 1920. 15 квітня.
45. Наш шлях. 1920. 20 лютого.
46. Наш шлях. 1920. 22 січня.
47. Наш шлях. 1920. 22 січня.
48. Наш шлях. 1920. 5 травня.

49. Наш шлях. 1920. 6 травня.
50. Подольський край. 1920. 28 марта.
51. Подольський край. 1920. 28 мая.
52. Подольський край. 1920. 29 апреля.
53. Станович М. Йозеф та Симон // Вінниччина. 992. 31 жовтня.
54. Там само. 1920. 26 лютого.
55. Трудова громада. 1920. 16 лютого.
56. Трудова громада. 1920. 3 січня.
57. Трудова громада. 1920. 6 січня.
58. Трудова громада. 1920. 7 січня.
59. Україна. 1920. 20 травня.
60. Україна. 1920. 23 травня.
61. Хвиля. 1920. 11 травня.
62. Хвиля. 1920. 11 травня.
63. Хвиля. 1920. 15 травня.
64. Хвиля. 1920. 6 травня.
65. Хвиля. 1920. 8 травня.

Література

66. Алешкин П.Ф., Васильев Ю.А. Крестьянские восстания в России в 1918 – 1922 гг. От махновщины до антоновщины. Москва: Вече, 2012. 400 с.
67. Антропов О.К. Политический активизм русской эмиграции 1920 - 1940-е гг. Астрахань: Издатель: Сорокин Роман Васильевич, 2016, 716 с.
68. Беленкин Б. Пасынки революции. Савинков, Опперпут и др. Москва: Яуза, Эксмо, 2005. 352 с.
69. Бережинський В.Г. Військова організація основних українських державних формувань; [Акад. Збройн. Сил України]. Київ, 1995. Ч.3. 39 с.
70. Бойцун Марко. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880-1920/ Пер. з англ. Лесі Бідочко та Максима Казакова. Ч. 1. Київ: Rosa-Luxemburg-Stifting; АРТ-КНИГА, 2017. 222 с.

- 71.Буравченков А.О., Мельник Е.М. Становище подільських шкіл за польського окупаційного режиму (1919 -1920) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, Т.5. С. 52-63.
- 72.Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
- 73.Ватлин А.Ю. Второй конгресс Коминтерна: точка отсчета истории мирового коммунизма. М.: РОССПЭН, 2018. 176 с.
- 74.Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / [Відповід. ред. І.Ф. Курас]. Київ: Голов. Ред. УРЕ, 1987. 632 с.
- 75.Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. Т.2. 503 с.
- 76.Верига В. Листопадовий рейд. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. 192 с.
- 77.Веденєєв Д. В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки : моногр. Київ: К.І.С., 2006. 312 с.
- 78.Війна і мир / За заг. редакцією Л.Івшиної. Вид. друге. Київ: ЗАТ «Українська прес-група», 2007. 560 с.
- 79.Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / [За заг. ред. Кузьмука О.І.]. Київ: Видв. Дім «Ін Юре», 2001. 448 с.
- 80.Войтиков С. С.Высшие кадры Красной Армии. 1917-1921 гг. Москва: Эксмо: Алгоритм, 2010. 480 с.
- 81.Войтиков С.С. Армия и власть. Корнилов, Вацетис, Тухачевский. 1905-1937. Москва: Центр поли граф, 2016. 784 с.
- 82.Гай-Нижник П. П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). Київ: Дуліби, 2016. 532 с.

83. Голубець М. Велика історія України. Львів: Вид-во Іван Тиктор, 1935. 864 с.
84. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / [Глав. ред. С.С. Хромов; Ред. кол. Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др.]. Москва: Сов. Энциклопедия, 1983. 704 с.
85. Гребенюк А. Красная армия и дипломатия между мировыми войнами XX века: Научное издание. Москва: Аспект Пресс, 2013. 700 с.
86. Грицкевич А.П. Борьба за Украину 1917-1921 / [под науч. ред. А.Е. Тараса]. Минск: Современная школа, 2011. 528 с.
87. Грицкевич А.П. Западный фронт РСФСР 1918-1920. Борьба между Россией и Польшей за Белоруссию. / Научное редактирование А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2010. 496 с.
88. Гросул В. Образование СССР (1917-1924 гг.). Москва: Издательство ИТРК, 2007. 216 с.
89. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання про генези українсько-польського військово-політичного співробітництва, 1917–1921 рр. Львів, Українські технології, 1997. 67 с.
90. Гуменюк О. «Диво на Віслі»: український вимір // Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому XX столітті. Бібліотека «Історичної правди» / Уклад. І передмова В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. С. 58-61.
91. Гунчак Т. Україна. Перша половина двадцятого століття. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
92. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. Київ: Оріяни, 1998. 240 с.
93. Доценко О. Зимовий похід, 1919–1920. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 376 с.
94. Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції. 1917-1922. Київ-Львів, 1923. Т.2. Кн.4. 362 с.

95. Ейдеман Р., Какурин Н. Громадянська війна на Україні / За ред. В.Я. Чубаря. Харків: Держвидав України, 1928. 71 с.
96. 3 історії спеціальних служб України (1918–1920 рр.) : зб. док. і мат./ [упоряд. Д. Веденєєв, О. Стаднік ; ред. В. Сідак, О. Пшенніков ; Держ. Архів СБ України, Академія СБ України]. Київ: Академія СБ України, 1999. 70 с.
97. Завальнюк О.М. Олійник С.В. українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
98. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. 288 с.
99. Измозик В., Старков Б., Павлов Б., Рудник С. Подлинная история РСДРП—РКП(б)—ВКП(б). Краткий курс. Без умолчаний и фальсификаций. СПб.: Питер, 2009. 496 с.
100. История гражданской войны в СССР: в 5 т. Москва: Госполитиздат, 1960. Т.5. 420 с.
101. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920) / [Отв. ред. Н. И. Супруненко]. К: Наукова думка, 1984. 655 с.
102. Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: Война с белополяками / Сост., предисловие В. Доценко. Москва: ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 730 с.
103. Карпус З. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Торун, 1999. 246 с.
104. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 85-90.
105. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923. Пер. с англ./ Предисл. Ненарокова А.П. Москва: Прогресс, 1990. 768 с.
106. Керівники української зовнішньої розвідки /авт.-упоряд.: В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко, І. В. Білоконь, В. О. Романюк ; за

- редакцією Г. О. Ілляшова ; художник-оформл. І. Женченко. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ: Ярославів Вал, 2011. 173 с.
- 107.Клавинг В. Гражданская война в России: Белые армии: АСТ, Terra Fantastica, 2003. 637.
- 108.Ковальчук М. Українська військова місія в Польщі (липень-листопад 1920 р.) // *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Вип. 6. 2005. С. 382-406.
- 109.Коляничук О. Увічнення нескорених: .Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі. Львів: Ін-т українознавства ім І. Крип'якевича НАН України, 2003. 246 с.
- 110.Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 1995. 228 с.
- 111.Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр. (Організація, структура, штати): Історико-правове дослідження. Івано-Франківськ: Плай, 1997. 292 с.
- 112.Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. 544 с.
- 113.Кротофіл М. Проект формування Норманської бригади в армії УНР / Пер. з пол. А. Руккаса // *Військово-історичний альманах*. 2007. Ч.1. С. 38-48.
- 114.Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка; 2015. 448 с.
- 115.Кшонстек Т. Замойська Битва і оборона Замості в серпні 1920 року // *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918-1920 / під ред. Т. Кшонстки*. Варшава, 2010. С.223-314.
- 116.Литвин В. Україна: доба війни і революції (1917-1920). Київ: Вид. дім “Альтернативи”, 2005. 487 с.
- 117.Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2001 640 с.

118. Майстренко Іван. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон: Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, 1985. 416 с.
119. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. Львів: Світ, 1995. 248 с.
120. Мариев. 16 лет Красной Армии. Ленинград: Ленпартиздат, 1934. 117 с.
121. Мельник Е.М. Українська школа і польський окупаційний режим на Поділлі: проблема виживання (1919-1920 // Освіта, внука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2006. Т.8. С. 3-9.
122. Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. Москва: Вече, 2001. 186 с.
123. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Укр. письменник, 1993. 413 с.
124. Огієнко І. Рятуння України: На тяжкій службі своєму народові. 2-е вид. доповг. Вінніпег: «Волинь», 1968. 96 с.
125. Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // *Наша культура*. Варшава. 1935. 658 с.
126. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924). Київ, 1999. 352 с.
127. Папікян А.Л. Збройні сили України двадцятого століття. Львів: Кобзар, 1999. 308 с.
128. Пилсудский против Тухачевского: Сборник / Авт. предисл. В.О. Дайнес. Москва: Воениздат, 1991. 254 с.
129. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920 – 1930х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 372 с.
130. Прушинський М. Драма Пилсудського. Війна 1920. Київ: Лібра, 1997. 372 с.

- 131.Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Арій, 2016. 280 с.
- 132.Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. // Україна крізь віки: У 15 т. К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. Т. 10. 320 с.
- 133.Руккас А.О. «Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 480 с.
- 134.Савченко В. Дванадцять війн за Україну / Пер. з російської А.Сопронюка. Київ: Нора-Друк, 2016. 480 с.
- 135.Сергійчук В. Надія і розчарування українства : дослідж. : до 90-річчя підписання Варшав. договору між Укр. Нар. Республікою і Річчю Посполитою Польською / упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Володимир Сергійчук. Київ: Сергійчук М. І., 2010. 264 с.
- 136.Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії) : монографія. Київ: Альтернативи, 1998.
- 137.Скрипник О. Таємний легіон Української революції: документально-публіцистичні нариси. Київ: Ярославів Вал, 2015. 320 с.
- 138.Смолій В.А. (ред.) Нариси з історії дипломатії України. Київ: Альтернативи, 2001. 736с.
- 139.Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. IV. Рік 1920. Київ: Світогляд, 2010, 442 с.
- 140.Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.
- 141.Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918-1920 рр.) Історіографічний нарис: Монографія. Вінниця. І. Балюк, 2010. 812 с.

- 142.Сьліпец Є. Армія Української Народної Республіки в 1920 році // *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918-1920 / під ред. Т. Кшонстки*. Варшава, 2010 С. 69-91.
- 143.Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917–1921 рр. Київ, 1995. 112 с.
- 144.Туз А. Всемирный потоп. Великая война и переустройство мирового порядка, 1916–1931 годы. Москва: «Институт экономической политики имени Е.Т. Гайдара», 2014 ???
- 145.Тухачевский М. Поход за Вислу. Пилсудский Ю. Война 1920 года. Москва: Изд-во «Новости» 1992. 320 с.
- 146.Удовиченко О. І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. 206 с.
- 147.Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська України: істор та культура. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.
- 148.Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін. ; упоряд. В. Дорнік ; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Київ: Ніка-Центр, 2015. 512 с.
- 149.Україна та Польща крізь призму століть. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині «свої» – «чужі приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира (21 лютого 2014р., м. Ніжин) / упорядник Є.М. Луняк ; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 248 с.
- 150.Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: У 3 т. Т. 3: Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі, розгром Врангеля і петлюрівщини / [Ред. кол. А. Д. Скиба (голов.), Гудзенко П. П., Доній М. р. та ін.]. К: Політвидав України, 1970. 462 с.

151. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. 317 с
152. Шолк О. Організація та діяльність спецслужб УНР в умовах польсько-радянської війни / Наукові праці студентів та магістрантів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. К-П, 2019
153. Шолк О. Подільська преса про події 1920 року.
154. Шульгин В. 1920 год. Очерки. Софія: Російсько-Болгарское книгоиздательство, 1921. 278 с.
155. Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku. Warszawa Nakład Geberthnera i Wolffa, 1937. 358 s.
156. Szczesniak A.L. Wojna polsko-radziecka 1918-1920. Warszawa, 1989. 68 s.

Автореферати дисертацій

157. Боримський В. Польсько-український союз 1920 р. в українській і польській історіографіях. Дис. к.і.н: 07.00.06. Черкаси, 2015. 285 с.
158. Вільховик О. Трансформація світогляду червоноармійців на території радянської України: політичний, економічний, соціальний аспекти (1917-1920-ті роки). Дис. к.і.н: 07.00.01. Полтава-Запоріжжя, 2018. 305 с.
159. Дашин А. Деятельность правительства Вооруженных Сил Юга России в Крыму (апрель-ноябрь 1920 г.): исторический аспект. Дис. к.и.н. СП-б, 1988 г.
160. Сокирська В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919-1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс. Дис. к.і.н.: 07.00.02 Умань-Тернопіль, 2018. 648 с.
161. Швидченко Т. Перший зимовий похід Армії УНР в контексті національно-визвольної революції 1917-1921 років. Дис. к.і.н.: 07.00.01 Київ, 2016. 223 с.